

Anna Zapalec

Kraków

Obywatele polscy deportowani na teren Syberii Zachodniej i Wschodniej w latach 1940–1941: główne skupiska i charakterystyczne problemy życia codziennego*

W polskiej pamięci potocznej termin Syberia znacznie wykracza poza jej geograficzne granice, bo określa się tak wszystkie tereny bytowania Polaków zesłanych w głąb imperium rosyjskiego lub represjonowanych w okresie istnienia Związku Sowieckiego. Tak to obecnie odczuwają sami pokrzywdzeni, nawet ci, którzy znaleźli się w północnej europejskiej części Rosji, na Kaukazie czy w Kazachstanie¹. Jednak w geograficznym i historycznym rozumieniu teren Syberii jest mniejszy. Rozciąga się ona od Uralu na zachodzie do Oceanu Spokojnego na wschodzie i od stepów Azji Środkowej, Altaju i połączonych z nim masywów górskich na południu do Oceanu Lodowatego na północy. To ogromne terytorium ze względu na jego różnorodność można podzielić na trzy podstawowe regiony: Syberię Zachodnią, która obejmuje ziemie rozciągające się od Uralu aż do działu wodnego rzek Ob i Jenisej oraz od wybrzeży Morza Arktycznego do granic Kazachstanu i Mongolii; Syberię Wschodnią, której zachodnią granicę wyznacza dział wodny rzek Ob i Jenisej, a wschodnią pasma górskie oddzielające od siebie zlewiska Morza Arktycznego i Oceanu Spokojnego, oraz rosyjski Daleki Wschód. Niekiedy wyróżnia się jeszcze jeden region, tzw. Syberię Środkową, obejmującą tereny pomiędzy Jenisejem a Leną². Należy podkreślić, że właściwie współcześnie coraz częściej rosyjski Daleki Wschód nie jest uznawany za obszar syberyjski, ale traktowany jako zupełnie odrębna część Azji. Jego obszar na wschodzie biegnie „stosunkowo wąskim pasem wzdłuż azjatyckiego wybrzeża mórz Pacyfiku, odgradzonych odeń wieńcem wysp wulkanicznych — Japońskich, Kurylskich, Aleuckich; bezpośrednio graniczy z oceanem jedynie na wschodni

* Podstawą artykułu stał się tekst referatu *Polaki w Sibiri w period wtorej mirowoj wojny: osnownyje miasta skopenija polskiego nasilenija i charaktiernyje problemy powseidniewnoj żyzni*, wygłoszony w Irkucku w 2011 r., który następnie został opublikowany w opracowaniu zbiorowym *Wkład polskich uczonych w izuczenije wostocznaj Sibirii i oziера Bajkał. Materialy nauczno–practiczeskoj konfierencii, Irkutsk 23–26 ijunja 2011 g.*, redaktory: Ł. M. Korytnyj, B. S. Szostakowicz, N. A. Nikulina, Irkutsk 2011, s. 91–99. Tekst prezentowanego obecnie artykułu został uzupełniony i znacznie poszerzony o wyniki kwerendy w archiwach syberyjskich oraz najnowsze ustalenia badań.

¹ *Tryptyk kazachstański. Wspomnienia z zesłania: Marian Papiński, Rodzina Malachowskich, Leśława Domańska*, wybór i opracowanie W. Śliwowska, M. Giżejewska, J. Ankudowicz, Warszawa 1992, s. 7.

² M. Hess, B. Rychłowski, *Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich*, „Geografia Powszechna”, t. IV, red. A. Zierhoffer, Warszawa 1967, s. 71–80; S. P. Susłow, *Geografia fizyczna azjatyckiej części ZSRR*, Warszawa 1961, s. 431.

brzeg półwyspu Kamczatki na przestrzeni 600 km, od Przylądka Kronockiego do przylądka Łopatki, oraz Wyspy Kurylskie”. Natomiast granica północno-zachodnia obszaru dalekowschodniego „przebiega działem wodnym pomiędzy dorzecziami Zei i Olekmy, dalej — na północ od pasma Gór Stanowych oraz wzdłuż zachodniego zbocza pasma Dżungdzur, niedaleko od północnego pobrzeża Morza Ochockiego oraz wzdłuż południowej granicy Rowu Parapolskiego”³.

Syberia w polskiej pamięci potocznej nierozzerwalnie związana jest z zagadnieniem niewoli polskiego narodu. Trudno też to wrażenie zanegować, gdyż kontakty polsko-syberyjskie od samego początku i w większości przypadków kształtowały się właśnie pod znakiem niewoli i represji, także w okresie II wojny światowej i po jej zakończeniu. W tym artykule termin Syberia rozumiany jest w znaczeniu geograficznym jako obszar wyróżniający się specyficznymi cechami klimatycznymi i geograficznymi od pozostałych obszarów ZSRS, na które trafili obywatele polscy deportowani w latach 1940–1941. Celem jest oszacowanie skali zjawiska oraz wykazanie cech charakterystycznych związanych z życiem codziennym osób deportowanych do tego regionu.

Od wkroczenia Armii Czerwonej 17 IX 1939 r. na Kresy Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej tereny polskie na wschodzie znalazły się pod okupacją sowiecką⁴, a w konsekwencji tego na okupowanym obszarze rozpoczął się proces wprowadzania sowieckiego systemu administracyjnego, gospodarczego i politycznego. Celem było także przeobrażenie struktury społecznej tych ziem na modłę sowieckiego porządku społecznego. Dla osiągnięcia tego celu stosowano przemoc i terror, aby zlikwidować tych, których uważano za zagrożenie, a z drugiej strony prowadzono agresywną akcję propagandową wobec tej części ludności polskiej, którą zamierzano wychować w duchu sowieckim. Na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 z powodów ideologicznych represjonowane były nawet całe rodziny i grupy społeczne, które uznano za wrogie ustrojowi komunistycznemu.

Zdecydowana większość obywateli polskich zamieszkujących Kresy Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej trafiła w głąb Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (dalej: ZSRS) wskutek represji. Przede wszystkim były to osoby, które zostały skazane na pobyt w poprawczych obozach pracy i więzieniach, przetrzymywane w obozach jenieckich lub przymusowo przesiedlone (deportowane) do nowych miejsc osiedlenia. W głębi ZSRS znalazły się także następujące kategorie obywateli polskich: osoby uciekające przed frontem po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r.; dzieci i młodzież z kolonii i obozów letnich wywiezione latem 1941 r.; osoby wcielone do Armii Czerwonej; robotnicy, którzy wyjechali do pracy oraz osoby, które z innych, często różnych przyczyn przybyły na tereny ZSRS. Sytuacja tych poszczególnych grup obywateli polskich była zróżnicowana pod względem prawnym, społecznym i materialnym. Największa grupa trafiła w odległe rejony ZSRS w latach 1940–1941 w konsekwencji czterech dużych akcji deportacyjnych⁵, pod-

³ S. P. Susłow, *Geografia fizyczna...*, s. 431.

⁴ Tereny polskie przyłączone do ZSRS obejmowały 201 tys. km², czyli około 51,5 proc. przedwojennego obszaru Polski. Szacuje się, że w 1939 r. zamieszkiwało je około 13,2 mln obywateli polskich. Jest to przybliżona liczba, gdyż we wrześniu 1939 r. obszary te stały się miejscem napływu wielu uchodźców z Polski centralnej i zachodniej, których dokładna liczba nie jest znana. Podobnie bardzo trudno oszacować faktyczną liczbę osób, które znalazły się pod okupacją sowiecką, a następnie opuściły te tereny. Podają za: W. Bonusiak, *Polska podczas II wojny światowej*, Rzeszów 2003, s. 90, 93.

⁵ W tym artykule pojęcie „deportacja” oznacza przymusowe wysiedlenie ludności przy użyciu struktur aparatu przemocy (NKWD), która została osiedlona w odległych rejonach ZSRS i poddana w nowych

czas których dokonano przymusowego wysiedlenia ludności z Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej. Wśród nich bardzo dużą grupę stanowili obywatele polscy narodowości polskiej, ale ich odsetek kształtował się różnie w poszczególnych deportacjach.

Podczas pierwszej deportacji, która została przeprowadzona w nocy z 9 na 10 II 1940 r., wysiedleniu podlegały rodziny osadników⁶ oraz straży leśnej⁷. Rozmieszczono ich w stu piętnastu osadach specjalnych na terenie ZSRS: w Baszkirskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republice Sowieckiej (Baszkirska ASRS), Komi ASRS, w Kraju Ałtajskim i w Kraju Krasnojarskim oraz w obwodach: archangielskim, czelabińskim, czałowskiem⁸, gorkowskim⁹, irkuckim, iwanowskim, jarosławskim, kirowskim, mołotowskim¹⁰, nowosybirskim, omskim, swierdłowskim, wołogodzkiem, a także na terenie Kazachstanu w obwodach: akmołińskim, kustanajskim, pawłodarskim i semipałatyńskim¹¹. To rozmieszczenie w kolejnych miesiącach uległo pewnym zmianom. Dla przykłądu na terenie Kazachstanu rozsiedlono ludność także w obwodzie wschodniokazachstańskim¹².

Sytuacja rodzin deportowanych w lutym 1940 r. w głąb ZSRS była w dużym stopniu zdeterminowana przez zakwalifikowanie ich do kategorii specprzesiedleńców (*spiecpieriesielency-osadniki*). Oznaczało to, że na zesłaniu pozostawały one pod ścisłym nadzorem NKWD (*Narodnyj Komissariat Wnutriennich Dieł* — Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych) i miały w dużej mierze ograniczoną swobodę życia i pracy. Drugim zasadniczym czynnikiem wpływającym na położenie deportowanych był region, do którego trafili, gdyż łączyło się to ze specyficznymi warunkami życia determinowanymi przez klimat i rodzaj wykonywanej pracy. Wkrótce po deportacji lutowej przeprowadzono uzupełniające akcje wysiedlenia, którymi objęto osoby z różnych względów nieobecne w domach 10 II 1940 r. W sumie wywieziono w głąb ZSRS około 140–143 tys. osób. Zdecydowaną więk-

miejscach pobytu nadzorowi ze strony aparatu NKWD przy znacznym ograniczeniu jej prawa i swobody życia. Przyjęto za: A. Głowacki, *Deportowani w latach 1940–1941*, w: *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod obiema okupacjami*, red. W. Majerski, T. Szarota, Warszawa 2009, s. 238.

⁶ „Osadników” dzielono na cztery kategorie: do pierwszej zaliczano tych, których rząd polski obdzielił ziemią i osiedlił na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej; do drugiej należeli osadnicy legionści; do trzeciej wliczano tych, którzy nie otrzymali ziemi za darmo, tylko spłacali ją w ratach rozłożonych na czterdzieści–pięćdziesiąt lat; czwartą kategorię stanowiły osoby, które opuściły główne gospodarstwo i zamieszkały w innych wsiach. Podaję za: *„Zachodnia Białoruś” 17 września 1939–22 czerwca 1941. Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, t. II, Warszawa 2001, s. 47; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003, s. 209, 212.

⁷ Do „straży leśnej” zaliczano: gajowych, leśniczych, dozorców i inspektorów lasów.

⁸ Obecnie obwód orenburski.

⁹ Współcześnie obwód niżnienowogrodzki.

¹⁰ Obecnie obwód permski.

¹¹ Centralne Państwowe Archiwum Społecznych Organizacji Ukrainy w Kijowie (Centralnyj Derżawnyj Archiw Hromadських Objednań Ukrainy; CDAHOU), f. 1, op. 16, spr. 18, k. 49–51; ibidem, spr. 19, k. 1–4; *Stalinskije dieportacii 1928–1953. Dokumenty*, zestaw. N. Ł. Pobol, P. M. Polan, Moskwa 2005, s. 130, 131; *Sprawka Naczalnika Otdiela Trudposielenij GULAG-a M. W. Konradowa o spiecpieriesielencach po krajam i oblastiam po sostojanju na 1 aprziela 1940 g.*

¹² *Stalinskije dieportacii...*, s. 136, dok.: *Sprawka zam. Naczalnika UITK i TP GULAG-a M. W. Konradowa o dwiżenii spiecpieriesielencew-osadnikow po riespublikam, krajam i oblastjam s momenta wysielenija (1 janwaria 1941).*

zość stanowili Polacy (prawie 82 proc.)¹³. Z tej liczby na Syberii osiedlono, według stanu na dzień 1 IV 1940 r. około 42 879 osób, co stanowiło 29,9–30,6 proc. wszystkich osób deportowanych w lutym 1940 r.¹⁴

Tabela 1. Rozmieszczenie obywateli polskich (specprzesiedleńców) deportowanych w lutym 1940 r. na teren Syberii (stan na 1 IV 1940 r.)

Nazwa kraju lub obwodu	Liczba specprzesiedleńców ¹		Uwagi
	Liczba rodzin	Liczba osób	
Kraj Altajski ²	1 250	6 171	w tym skierowani do Tajszetłagu ³
Kraj Krasnojarski	3 279	16 077	
Obwód irkucki	2 134	10 529	
Obwód nowosybirski	574	2 779	
Obwód omski	1 422	7 323	
Ogółem	8 659	42 879	

¹ W dokumentach sowieckich występują różne liczby, ale są one bardzo zbliżone. Na przykład dla obwodu irkuckiego niekiedy w dokumentacji NKWD z tego samego okresu zapisywano, że było deportowanych 2114 lub 2231 rodzin. Trudno podać tego przyczynę, ale wpływ na to mogły mieć przemieszczenia rodzin deportowanych przebywających już na przymusowym osiedleniu oraz niekiedy sporządzanie dokumentacji zbiorczej wynikało z niedokładnych i zmiennych danych szczegółowych nadsyłanych z terenu, co mogło mieć wpływ na wyliczenia zbiorcze; ibidem, s. 132, 137.

² Większość Kraju Altajskiego leży na Nizinie Zachodniosyberyjskiej, dlatego obszar ten zaliczono w niniejszym artykule do Syberii. A. Gurianow wyróżnił go jako osobny region. Zob. A. Gurianow, *Polskie spiecpieriesielency w Sibiri (1940–1941)*, w: *Sibir' w historii i kulturze polskiego naroda*, Moskwa, s. 368, 369.

³ W publikacji: *Lagry. Przewodnik encyklopedyczny*, praca zbiorowa pod. red. N. Ochotina i A. Rogińskiego, z j. ros. przełożył R. Niedzielko, Warszawa 1998, nie wymieniono tego obozu w 1940 r. Jego powstanie datowano od 26 IV 1943 r. jako Tajszecki ITŁ UITŁK UNKWD obwodu irkuckiego (Tajszecki Obóz NKWD; Tajszetłag). Jednak zgodnie z dokumentem przytoczonym w niniejszym artykule nazwa Tajszetłag funkcjonowała już w 1940 r.

Źródło: *Stalinskije dieportacii...*, s. 130, 131, dok.: *Sprawka Naczelnika Otdiela Trudposielenij GUŁAG–a M. W. Konradowa... (1 aprziela 1940 g.)*.

Rodziny osadników i leśników były wielodzietne, a odsetek dzieci był w nich bardzo wysoki. Według danych Wydziału Osiedli Pracy i Osiedli Specjalnych Zarządu Głównego Poprawczych Obozów Pracy, Kolonii Pracy i Miejsc Uwięzienia (*Otdiel trudowych i spiecjalnych posielenij Gławnowo uprawlenija isprawitielno–trudowych lagieriej, trudowych posielenij i miest zakluczenija*; OTSP¹⁵ GUŁAG–u NKWD ZSRS) w rodzinach osadników, które były deportowane 10 II 1940 r., według stanu na dzień 1 IV 1941 r. w głębi ZSRS prze-

¹³ Liczba deportowanych w dokumentach NKWD jest zmienna, ale różnice nie są duże i oscylują wokół przytoczonych danych w tym artykule. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski w publikacji *Masowe deportacje ludności...* (s. 220) podali, że zostało deportowanych 139 590 osób, a na dzień 1 IV 1941 r. grupa ta liczyła 134 491 osób (s. 223). Na temat szacunkowej liczby tej grupy deportowanych pisali także: A. Głowacki, *Deportowani w latach 1940–1941*, w: *Polska 1939–1945...*, s. 243–245; D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999, s. 72, 73.

¹⁴ *Stalinskije dieportacii...*, s. 130, 131, dok.: *Sprawka Naczelnika Otdiela Trudposielenij GUŁAG–a M. W. Konradowa... (1 aprziela 1940 g.)*.

¹⁵ OTSP GUŁAG–u NKWD ZSRS powstał w połowie 1940 r. z połączenia Wydziału Osiedli Pracy

bywało ogółem: 36 670 mężczyzn, 38 078 kobiet, 46 386 dzieci do czternastu lat i 11 329 dzieci od czternastu do szesnastu lat¹⁶. Deportowani skierowani zostali do ciężkiej pracy w przemyśle leśnym, hutnictwie materiałów kolorowych i w budownictwie, często w bardzo trudnych warunkach klimatycznych¹⁷.

Tabela 2. Zestawienie ruchu ludnościowego „specprzesiedleńców–osadników”¹⁸ w krajach i obwodach na Syberii od momentu deportacji do 1 I 1941 r.

Nazwa kraju lub obwodu	Liczba osadników luty–marzec 1940 r.		Zbiegło		Wróciło w 1940 r.		Liczba urodzin w 1940 r.		Liczba osób zmarłych	
	Liczba rodzin	Liczba osób	Liczba osób	% w stosunku do ogólnej liczby osób deportowanych	Liczba osób	%	Liczba osób	% w stosunku do ogólnej liczby osób deportowanych	Liczba osób	% w stosunku do ogólnej liczby osób deportowanych
Kraj Altajski	1 270	6 171	5	0,08	3	60,0	69	1,1	132	2,1
Kraj Krasnojarski	3 268	15 538	1	0,01	—	—	203	1,3	816	5,3
Obwód irkucki	2 231	10 578	5	0,04	—	—	149	1,4	499	4,7
Obwód nowosybirski	670	3 105	9	0,3	—	—	38	1,2	93	3,0
Obwód omski	1 489	7 278	3	0,04	3	100	123	1,7	442	6,1
Ogółem	8 928	42 679	23	0,05	6	26	582	1,3	1 982	4,6

Źródło: *Stalinskije dieportacii...*, s. 136, 137, dok.: *Sprawka zam. Naczelnika UITK i TP GULAG–a M. W. Konradowa odwieżeni spieczpiesielencew po riespublikam, krajam i oblastiam s momienta wsienienia (1 aprila 1940 g.)*.

Ludność wysiedloną podczas drugiej deportacji, która odbyła się 13 IV 1940 r.¹⁹, skierowano na dziesięć lat do Kazachstanu. Osoby te nie przebywały więc na Syberii. Wysiedlenie to dotknęło rodziny osób uwięzionych i przebywających w obozach jenieckich: oficerów armii polskiej, policjantów, funkcjonariuszy służby więziennej, żandarmów, członków wywiadu, właścicieli ziemskich, fabrykantów i wysokich urzędników byłego polskiego aparatu

(*Otdiel trudowych posielenij — OTP*) z Wydziałem Przesiedleń Specjalnych (*Otdiel Spieczpiesielenij — OSP*); D. Boćkowski, *Czas nadziei...*, s. 122.

¹⁶ Podaję za: *Deportaciji — zahidni zemli Ukrainy kincia 30–h — poczatku 50–h rr. Dokumenty, materialy, spohady u tr’oh tomah*, t. I: 1939–1945 rr., Lwów 1996, s. 155; D. Boćkowski, *Czas nadziei...*, s. 79.

¹⁷ A Głowacki, *Deportowani...*, s. 244.

¹⁸ W dokumentacji sowieckiej zazwyczaj deportowane rodziny leśników wliczano do specprzesiedleńców–osadników.

¹⁹ Wcześniej, 9 IV 1940 r., wysiedlono prostytutki. Właściwa akcja deportacyjna została przeprowadzona 13 IV 1940 r.

tu państwowego. Podlegały jej także rodziny osób zaangażowanych w „działalność antyrządową”²⁰. Według danych NKWD w nowych miejscach osiedlenia rozmieszczono wtedy 60 351 osób (w niektórych dokumentach podaje się 60 200 lub 61 092 osób)²¹. Przysługiwał im status „administracyjnie wysłanych” (*administratiwno-wyslannyje*). Oznaczało to, że dysponowali znaczną częścią praw sowieckiego obywatela: mieszkali razem z miejscową ludnością, nie osadzono ich w odizolowanych osiedlach i nie ciążył na nich administracyjny przymus pracy. Nie mogli jednak samowolnie zmieniać wyznaczonego miejsca zamieszkania. Większość wywiezionych stanowili Polacy (68 proc.)²².

Kolejna deportacja, która rozpoczęła się o świcie 29 VI 1940 r., objęła uchodźców z terenów zachodniej i centralnej Polski (tzw. bieżęńców), którzy odmówili przyjęcia paszportów sowieckich i nie zostali objęci niemiecko-sowiecką wymianą ludności w 1939 i w 1940 r.²³ Bardzo dużą grupę wśród deportowanych stanowili Żydzi (ponad 84 proc.). Według danych NKWD w czerwcu 1940 r. wysiedlono 77 710 osób²⁴. Otrzymały one status „specprzesiedleńcy-uchodźcy” (*specpriesielency-bieżency*) i trafiły do osad specjalnych pod ścisły nadzór NKWD. Osiedleni zostali w 251 osadach specjalnych w obwodach: archangielskim, czelabińskim, gorkowskim, irkuckim, mołotowskim, nowosybirskim, omskim, swierdłowskim, wołogodzkiem oraz w Kraju Altajskim, Kraju Krasnojarskim, Jakuckiej ASRS i Maryjskiej

²⁰ G. Hryciuk, *Przemiany demograficzne w Galicji Wschodniej w latach 1939–1941*, w: *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*, red. P. Chmielowiec, Rzeszów–Warszawa 2005, s. 121; A. Głowacki, *Deportowani...*, s. 244.

²¹ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności...*, s. 241; *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 r.*, wybór i oprac. nauk. W. Christoforow i in., Warszawa–Moskwa 2003, s. 561–563; D. Boćkowski, *Czas nadziei...*, s. 79.

²² Idem, *Czas nadziei...*, s. 80, 123; A. Głowacki, *Deportowani...*, s. 244.

²³ Wyjazdy te regulowała umowa zawarta pomiędzy III Rzeszą a Związkiem Socjalistycznych Republik Sowieckich przy okazji podpisania układu *O granicach i przyjaźni* 28 IX 1939 r. Ustalono, że umożliwiony zostanie dobrowolny wyjazd spod okupacji sowieckiej na tereny okupowane przez III Rzeszę dla osób pochodzenia niemieckiego i obywateli III Rzeszy, do których zaliczano także uchodźców z centralnej i północnej Polski (*bieżeńców*). Stał się on podstawą dla działania przyszłych sowiecko-niemieckich komisji mieszanych do spraw wymiany ludności. W następstwie tego porozumienia władze sowieckie prowadziły rejestrację tych osób na podstawie osobistego zgłaszania się zainteresowanych do wyznaczonych punktów rejestracji. Dodatkową umowę w tej sprawie władze sowieckie zawarły ze stroną niemiecką 16 XI 1939 r. W ten sposób ze Lwowa i z innych terenów polskich znajdujących się pod okupacją sowiecką zamierzano usunąć przynajmniej część osób, które dla władz były problemem ze względu na pozostawanie bez mieszkania i pracy. Oceniano tę grupę ludności jako politycznie niepewną, o nastrojach antysowieckich. Podają za: Archiwum Państwowe Obwodu Lwowskiego (Derżawnyj Archiw Lwiwskoj Oblasti; DALO), f. R–300, op. 1: Zarząd Tymczasowy Miasta Lwowa, spr. 1, k. 9–10, 27, 55, 58, ibidem, spr. 11; W. Bonusiak, *Polska...*, s. 84, 85, 104, 187; D. Boćkowski, *Czas nadziei...*, s. 16, 20, 61; E. Czop, *Obwód lwowski pod okupacją ZSRR w latach 1939–1941*, Rzeszów 2004, s. 77, 78.

²⁴ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności...*, s. 241; *Deportacje obywateli polskich...*, s. 567–569. Liczba deportowanych w czerwcu 1940 r. w dokumentacji NKWD jest różnie szacowana. W jednym z dokumentów z lipca 1940 r. podana została liczba 90 511 osób deportowanych. W dokumentacji z pierwszej połowy 1941 r. liczba ta oscyluje pomiędzy 76 tys. a 78 tys. (niekiedy podaje się 76 068, 77 288 lub 77 920 osób. Zob. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności...*, s. 232; *Stalinskije deportacii...*, s. 159, 170.

ASRS. Biorąc pod uwagę tylko teren Syberii, przymusowo osiedlono tutaj 29 269 osób deportowanych w czerwcu 1940 r. (stan na 1 IV 1941 r.)²⁵.

Tabela 3. Liczba i rozmieszczenie specprzesiedleńców–bieżeńców na całym terytorium Syberii w świetle danych NKWD (stan na 1 IV 1941 r. i na koniec II kwartału 1941 r.)

Nazwa republiki, kraju, obwodu	Liczba deportowanych według stanu na 1 IV 1941 r.	Liczba deportowanych według stanu na koniec II kwartału 1941 r.
Jakucka ASRS	3 510	2 345
Kraj Ałtajski	3 960	4 929
Kraj Krasnojarski	1 449	1 919
Obwód irkucki	2 321	2 634
Obwód nowosybirski	16 437	15 589
Obwód omski	1 592	1 693
Ogółem	29 269	29 109

Źródło: S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności...*, s. 232, 233; W. N. Ziemiowski, *Spiecposieleny w SSSR 1930–1960*, Moskwa 2003, s. 85.

Na krótko przed początkiem wojny niemiecko–sowieckiej z terenów Mołdawii²⁶, terytoriów polskich włączonych w skład Ukraińskiej SRS (dalej: USRS) i Białoruskiej SRS (dalej: BSRS) oraz z Litwy, Łotwy i Estonii²⁷ zostały przeprowadzone masowe deportacje ludności w głąb ZSRS. Objęła ona różne grupy ludności, w tym osoby ze środowisk inteligentnych, uchodźców w miastach, rodziny kolejarzy, rodziny członków „kontrewolucyjnych organizacji”, rodziny ziemian, kupców i fabrykantów; członków rodzin represjonowanych żandarmów, policjantów, wyższych urzędników państwowych i oficerów byłej armii polskiej. Najpierw wysiedlono ludność z terenów polskich, które stały się w 1939 r. zachodnimi obwodami USRS. Deportacja przeprowadzona została 22 V 1941 r. na mocy wspólnie podjętej decyzji przez Komitet Centralny Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) (dalej: KC WKP(b)) i Radę Komisarzy Ludowych ZSRS (dalej: RKL ZSRS) z 14 V 1941 r. *O usunięciu kontrrewolucyjnych organizacji z zachodnich obwodów USRS*. W oparciu o to postanowienie wysiedlono na dwadzieścia lat rodziny działaczy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), a także rodziny członków polskich organizacji konspiracyjnych, którzy byli podejrzani o nielegalną działalność skierowaną przeciwko władzy sowieckiej i ukrywali się. Ponadto deportacją objęto rodziny osób, które były już skazane za działalność konspiracyjną. 14 VI 1941 r. przesiedlenia przeprowadzono na Łotwie, Litwie (w tym na Wileńszczyźnie) i w Estonii. Ostatnim etapem była deportacja z obszarów polskich, które w 1939 r. stały się zachodnimi obwodami Białorusi. Tu wysiedlenie ludności przeprowadzono 20 VI 1941 r. W nowych miejscach osiedlenia osoby te miały status „zesłani na osiedle-

²⁵ A. Głowacki, *Deportowani...*, s. 244, 245; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności...*, s. 232.

²⁶ Deportacja z Mołdawii została przeprowadzona 13 VI 1941 r. i objęła 22 848 osób; *Stalinskije dieportacii...*, s. 188.

²⁷ Akcje deportacyjne z terenów Litwy, Łotwy i Estonii zostały przeprowadzone 14 VI 1941 r.; *Stalinskije dieportacii...*, s. 188.

nie” (*sslynoposielency*). Według danych NKWD z 15 IX 1941 r. w konsekwencji tych deportacji w głąbi ZSRS osiedlono 85 716 osób, w tym na Syberii — 65 148²⁸.

Tabela 4. Rozmieszczenie osób deportowanych w maju i w czerwcu 1941 r. w głąb ZSRS („zesłani na osiedlenie”) z Litewskiej, Łotewskiej, Estońskiej i Mołdawskiej SRS oraz ziem polskich włączonych do USRS i BSRS (stan na 15 IX 1941 r.)²⁹

Położenie geograficzne	Nazwa republiki, kraju, obwodu	Estońska SRS	Litewska SRS	Łotewska SRS	Mołdawska SRS	Zachodnie obwody USRS (ziemie polskie włączone do USRS)	Zachodnie obwody BSRS (ziemie polskie włączone do BSRS)	Ogółem
Europejska część ZSRS	Komi ASRS	—	1 549	—	352	—	1 205	3 106
	Obwód kirowski	2 049	—	—	470	—	—	2 049 ¹
Kazachstan	Kazachska SRS	Prybałtyka	—	656	9 954	zach. obw.	4803	15 413
Syberia	Kraj Ałtajski	—	7 462	—	—	—	9984	17 446
	Kraj Krasnojarski	—	164	6 000	470	3 300	6850	16 784
	Obwód omski	—	—	—	6 085	3 094	2377	11 556
	Obwód nowosybirski	1 619	3 507	2 580	5 787	3 201	2668	19 362
Ogółem		3 668	12 682	9 236	22 648	9 595	27 887	85 716

¹ Tak podano, ale suma powinna wynosić 2519 osób, a ogólna suma w całej kolumnie — 86 186 osób.

Źródło: *Stalinskije dieportacii...*, s. 259; dok.: *Dokładna zapiska naczelnika otdiela trud- i spieczposielienij GULAGa M. W. Konradowa zam. Narkoma NKWD w.w. Czernyszewu o rassielenii sslynoposielenciew, ich trydowom i choziajstwienom ustrojstwie (X 1941 r.)*.

Obywatele polscy deportowani w latach 1940–1941 doświadczyli wielu negatywnych przeżyć w czasie przeprowadzania deportacji i podczas pobytu w głąbi ZSRS. Przede wszystkim pozbawiono ich domu rodzinnego, w którym pozostał cały dobytek. Zwykle bagaż, który można było ze sobą zabrać na nowe miejsca osiedlenia, stanowił tylko niewielką część tego, co posiadali. Szczególnie dotkliwie odczuły to niektóre rodziny w czasie deportacji w lutym 1940 r., kiedy to w niektórych miejscach akcję prowadzono chaotycznie. Część ich w nowe miejsca osiedlenia trafiła zatem słabo zaopatrzona, np. bez bagażu, który zginął podczas dro-

²⁸ D. Boćkowski, *Czas nadziei...*, s. 87; A. Głowacki, *Deportowani...*, s. 245; *Stalinskije dieportacii...*, s. 189.

²⁹ W literaturze przedmiotu przebieg tej deportacji oraz szacunki są najmniej znane. W publikacji S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności...* podane zostały nieco inne dane cząstkowe, ale autorzy ogólną liczbę deportowanych w całej tej akcji określają na około 87 tys. osób, a więc blisko tej, którą ukazuje zamieszczona w tym artykule tabela. Zob. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności...*, s. 243–245.

gi; niektórzy przybyli bez dostatecznej ilości odzieży, gdyż nie pozwolono im jej spakować; część rodzin została rozdzielona, bo podczas akcji nie czekano na tych, którzy byli w pracy, w szkole lub z innych przyczyn znajdowali się poza domem³⁰. Nieprawidłowości podczas akcji deportacyjnej stwierdzał zastępca NKWD ZSRS Wasilij Czernyszow w piśmie z 25 V 1941 r. do ludowego komisarza spraw wewnętrznych USRS Iwana Sierowa i do ludowego komisarza spraw wewnętrznych BSRS Ławrientija Canawy, który pisał, że podczas wysiedlenia polskich osadników i leśników dokumentacja potwierdzająca zatrzymanie i prawne podstawy wysiedlenia nie zawsze była sporządzana i część deportowanych trafiła do miejsc przymusowego osiedlenia bez jakiegokolwiek informacji. Ponadto część członków rodzin została rozdzielona. Osoby te lokalne zarządy NKWD w miejscach wysiedlenia (z ziem polskich włączonych w skład USRS i BSRS) miały odsyłać do rodzin w głąb ZSRS, przy czym dzieci deportowanych, których nie wywieziono, jeżeli adres rodziców był nieznany, nakazywano pozostawiać przy rodzinach, które nie zostały wysiedlone. To zalecenie miało powstrzymać istniejącą praktykę, że NKWD USRS i BSRS wysyłało takie dzieci do Unżłagu (Unżeński Poprawczy Obóz pracy — Unżeński ITŁ)³¹ w celu ich dalszego przesłania w głąb ZSRS, choć nie wiadomo było, gdzie są ich rodzice³².

Przez rok od momentu przybycia sytuacja deportowanych osadników i leśników w osiedlach specjalnych na terenie całej Syberii przedstawiała się bardzo źle. W dokumentach NKWD ZSRS wymienia się wiele przypadków fatalnego położenia materialno-bytowego polskich obywateli deportowanych w lutym 1940 r. W piśmie z 17 II 1941 r. zastępcy NKWD ZSRS Wasilija Czernyszowa skierowanym do naczelnika Siewurałagu (Północnouralski Poprawczy Obóz Pracy)³³ stwierdza się małą efektywność pracy oraz złe warunki bytowe specprzesiedleńców. Szczególnie zła była ich sytuacja mieszkaniowa, gdyż w styczniu 1941 r. pomieszczenia mieszkalne nadal nie były przygotowane do zimy: w oknach tylko pojedyncze ramy, a w pomieszczeniach niewyremontowane piece. Dochodziło też do częstych nadużyć wielu naczelników poszczególnych oddziałów łagru: produkty żywnościowe przeznaczone do sprzedaży dla specprzesiedleńców nie dochodziły do osiedli specjalnych, bo były kierowane do łagpunktów (poszczególne punkty obozowe; podobozy)³⁴. Natomiast w osiedlu specjalnym mierietskowo Chimleschoza (Przedsiębiorstwo Chemiczno–Leśne), rejon suzuński, obwód nowosybirski,

³⁰ Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Krakowie (IPN KŚZpNP O/Kraków), sygn. S 26/00/ZK, *Akta główne śledztwa dotyczące deportacji w dniu 10 lutego 1940 r. obywateli polskich mieszkańców województwa tarnopolskiego*, t. XV–XX (włączone do S 23/00/ZK), *Protokoły przesłuchań*; Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego (CDCN), Archiwum Rodziny Blicharskich, 18/2, J. Naciuk, *Moje wspomnienia* (mps), s. 3, 4; *Deportacje obywateli polskich...*, s. 281; *Stalinskije dieportacii...*, s. 128, 129, dok.: *Doniesienije naczalnika Otdiela Trudposielenij GULAG–a M. W. Konradowa zam. narkoma NKWD Mierkulowu i zam. narkoma NKWD Czernyszowu o przybytii i rassienienii w spiecocielkach NKWD spiecpieriesielencew–osadnikow (mart 1940 g.)*

³¹ Łagier istniał od 5 II 1938 r. do 1 I 1960 r. Lokalizacja: st. Suchobiezwodnoje kolei gorkowskiej, obwód gorkowski; *Łagry. Przewodnik...*, s. 508.

³² Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej (*Gasudarstwiennyj Archiw Rossijskoj Fiedieracyi*; GARF), f. 9479: Wydział Osiedli Pracy i Osiedli Specjalnych OTSP GULAG–u NKWD ZSRS, op. 1, d. 67, k. 107.

³³ Łagier założony 5 II 1938 r.; istniał do 1 I 1960 r. Znajdował się w miejscowości Irbit w obwodzie swierdłowskim; os. Sośwa, rejon sierowski, obwód swierdłowski. Obsługiwał różne typy produkcji, ale m.in. prowadził wyrąb lasu, obróbkę drewna, produkcję podkładów kolejowych, mebli, prace rolne. Szerzej o tym w publikacji: *Łagry. Przewodnik...*, s. 441, 442.

³⁴ GARF, f. 9479, op. 1, d. 67, k. 72.

produkty żywnościowe nie były dowożone z powodu braku transportu, w konsekwencji czego klika osób zmarło z wyczerpania i głodu, a 75 proc. specprzesiedleńców w tym osiedlu było chorych na „cyngę” (szkorbut). W osiedlach specjalnych manskiej i daurskiej komendatury NKWD w Kraju Krasnojarskim z powodu ciasnoty oraz anty-sanitarnego warunków w mieszkaniach i osiedlach występowała wszawica, choroby skóry, w tym świerzb. Z powodu chorób i wyczerpania wiele osób nie pracowało. W przedsiębiorstwach „Lenzolo” rejon bodajbiński, obwód irkucki, z 1423 osób pracowało 931 (65,4 proc.), a w togulskim Lespromchozie, Kraj Altajski, z 143 osób do pracy wychodziło 78 (54,5 proc.)³⁵.

Deportowanych osadników nie informowano dokładnie, dokąd zostaną przesiedleni przez władze sowieckie, co miało bardzo negatywny wpływ na ich położenie w nowych miejscach osiedlenia. Tylko niekiedy podawano, że jadą w głąb ZSRS. To spowodowało, że deportowane rodziny błędnie oceniały sytuację i niewłaściwie przygotowały się do wyjazdu, co później decydowało o ich życiu lub śmierci. Czas otrzymany przez nie na spakowanie bagażu wahał się od piętnastu minut do dwóch godzin i rzadko był dłuższy, chociaż według instrukcji władz sowieckich każda rodzina miała prawo do dwóch godzin na spakowanie bagażu. Także ciężar zabieranego dobytku zależał od indywidualnych decyzji funkcjonariusza nadzorującego akcję w danym domu. Istniały przypadki, że pozwalano zabrać tylko osobiste rzeczy i małą ilość żywności. Niektórzy deportowani wspominają, że grupa operacyjna, spiesząc się, nakazywała tylko ubrać się i domownicy wychodzili z tym, co zdążyli wziąć do ręki. Niekiedy dwie, a nawet trzy rodziny (kilkanaście osób, w tym małe dzieci) musiały pomieścić się wraz z bagażem na jednych saniach i nie było wtedy mowy o tym, aby zabrać większe pakunki³⁶.

Z tych względów sytuacja rodzin deportowanych z Kresów Wschodnich w głąb Związku Sowieckiego była bardzo zróżnicowana. Zależało to od ilości zapasów żywności, którą zabrano ze sobą, od czasu przebywania w głębi ZSRS, od warunków geograficznych, w jakie trafiali deportowani, a także od postępowania wobec nich funkcjonariuszy NKWD oraz sowieckich urzędników³⁷.

W głębi ZSRS znalazły się rodziny pełne (rodzice i dzieci), jak i niepełne (najczęściej matka i dzieci), a czasem także dalsza rodzina — dziadkowie i pozostali krewni. Najczęściej było samotnym matkom z małymi dziećmi, gdyż tylko osoby pracujące otrzymywały większe racje żywnościowe lub pieniądze na ich zakup (w rzeczywistości były to sumy niewystarczające), a zdarzało się, że ci, którzy nie pracowali, byli pozbawieni jakichkolwiek środków do życia³⁸.

³⁵ Ibidem, k. 70.

³⁶ IPN KŚZpNP O/Kraków, sygn. S 26 /00/ZK, *Acta główne śledztwa...*, t. XV–XX, *Protokoły przesłuchań*; CDCN, Archiwum Rodziny Blicharskich, 18/2, J. Naciuk, *Moje wspomnienia* (mps), s. 3, 4. Instrukcje i wytyczne dla przeprowadzenia akcji deportacyjnej w lutym 1940 r. zawarte zostały w dokumentach władz sowieckich różnego szczebla. Część tych dokumentów została opublikowana, m.in.: I. Biłas, *Represywno-karał'na systema w Ukraini 1917–1953. Suspil'no-politycznyj ta istoryko-prawowyj analiz w dwoch knyhad*, t. II, Kyjiw 1994 s. 129–131; *Deportacje obywateli polskich...*, s. 40–140; „*Zachodnia Białoruś*” 17 września 1939–22 czerwca 1941. *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, t. II, Warszawa 2001, s. 21–139.

³⁷ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1994, s. 61. Według obliczeń Aleksandra Gurianowa śmiertelność wśród osadników i leśników wynosiła do sierpnia 1941 r. 5,8 proc. rocznie, a 2,8 proc. rocznie w grupie uchodźców. Podaje za A. Głowacki, *Deportowani...*, s. 245, 246.

³⁸ Cytat za: W. Theiss, *Zniewolone dzieciństwo. Socjalizacja w skrajnych warunkach społeczno-politycznych*, Warszawa 1996, s. 46.

Dostępne dokumenty obwodowych organów władzy i instytucji z terenu obwodu irkuckiego zaangażowanych w nadzór i wykorzystanie jako siły roboczej osób deportowanych świadczą, że w maju 1940 r. sytuacja obywateli polskich przywiezionych tutaj w lutym 1940 r. była bardzo zła. Dotyczyło to zwłaszcza 5032 osób skierowanych do przedsiębiorstw trustu Irkuttransles (*Irkutskoje transportnoje lesnoje chozizajstwo* — Irkuckie Przedsiębiorstwo Transportu Leśnego) w rejonie tułuńskim i niżnieudińskim oraz trustu Chimlessyrje (*Chimiczskoje lesnoje syrjo* — Chemiczne Surowce Leśne) w rejonie niżnieudińskim i zimnińskim³⁹. Deportowani zostali rozmieszczeni w osiedlach specjalnych, gdzie pracowali przy wyрубie lasu i zbieraniu żywnicy. Ich warunki bytowe były skandaliczne. Do osiedli nie dowożono na czas chleba i dochodziło do sytuacji, że nawet przez dwa dni nie było żywności, gdyż w tym czasie innych produktów także nie dostarczano. Dla przykładu w tułuńskim Lestranchozie (*Lesnoje transportnoje chozizajstwo*: Przedsiębiorstwo Transportu Leśnego — ŁTCh) w osiedlu Jewdokimowo 1 i 2 V 1940 r. nie było w ogóle chleba, podobnie 7 maja w osiedlu Arszan, a do osiedla Krutoj Klucz 10 maja dowieziono 150 kg chleba dla 756 osób (0,20 dkg na osobę). Transtorgpit (*Uprawlenie transporta, targowli i obszczestwiennogo pitania* — Zarząd Transportu, Handlu i Zaopatrzenia w Żywność) wydawał 800 g chleba tylko dla osób pracujących. Podobnie wyglądała sytuacja w osiedlach specjalnych Krasnyj Bor i Kadujka w rejonie niżnieudińskim. Tylko w niektórych osiedlach pracującym wydawano raz dziennie zupełę, ale jej wartości odżywcze były niewielkie. Takie warunki życia doprowadziły do sytuacji, że w maju 1940 r. w osiedlach specjalnych przy przedsiębiorstwach trustu Irkuttransles i Chimlessyrje wśród deportowanych obywateli polskich wystąpiły masowe zachorowania, a także przypadki opuchlizny głodowej. W osiedlu Chanża, rejon tułuński, należącym do Lestranchozu trustu Irkuttransles, w pierwszej połowie maja 1940 r. było dwadzieścia takich przypadków i zwiększyła się znacznie śmiertelność. W ciągu dwóch miesięcy pobytu w osiedlach specjalnych należących do tułuńskiego Lestranchozu zmarły czterdzieści dwie osoby, w większości dzieci. Podobnie było w osiedlach specjalnych rejonu niżnieudińskiego. Władze obwodu irkuckiego kierowały zarządzenia do jednostek odpowiedzialnych za organizację zaopatrzenia ludności, aby poprawiły sytuację i tym samym zapobiegły śmierci głodowej. Trudno jednak określić, jak w rzeczywistości zostały zrealizowane te postanowienia i czy sytuacja się poprawiła. Dostępna dokumentacja z poszczególnych rejonów obwodu irkuckiego, w których znaleźli się deportowani obywatele polscy, świadczy, że kłopoty bytowe w poszczególnych osiedlach w okresie 1940–1941 r. występowały stale. Najczęstsze problemy to: zły stan zdrowia (przypadki duru brzuszego, niedożywienie, osłabienie), wsza-wica, ciasnota w pomieszczeniach mieszkalnych i ich niedostosowanie do warunków klimatycznych, zwłaszcza w zimie⁴⁰.

³⁹ Do rejonu niżnieudińskiego, obwód irkucki, deportowano 136 mieszkańców wsi Dobrzanica, pow. Przemysłany, woj. tarnopolskie. Ich wspomnienia dostarczają informacji o szczególnie trudnych warunkach życia; IPN KŚZpNP O/Kraków, sygn. S 26/00/ZK (obecnie włączono pod sygn. S 23/00/ZK), t. XLIII, Akta główne śledztwa.

⁴⁰ Państwowe Archiwum Historii Najnowszej Obwodu Irkuckiego (*Gosudarstwiennyj archiw nowiejszej istorii irkutskoj oblasti*; GANIIO), f. 127: Irkucki Komitet Obwodowy WKP(b), op. 1, d. 319, k. 455–457; ibidem, f. 273: Tułuński Komitet Rejonowy WKP(b), op. 2, d. 62, k. 24–25; ibidem, d. 63, k. 12–13; 80–81; ibidem, d. 64, k. 66–67; ibidem, f. 280: Niżnie–Udińskij Komitet Rejonowy WKP(b), op. 9, d. 159, k. 105–106; ibidem, f. 199: Tajszecki Komitet Rejonowy WKP(b), op. 1, d. 517, k. 32–33; ibidem, f. 203: Szutkinski Komitet Rejonowy WKP(b), op. 2–a, d. 38, k. 15. Podczas kwerendy w 2011 r. zdecydowanej większości dokumentów organów administracji obwodu irkuckiego oraz poszczególnych przedsiębiorstw odpowiedzialnych za położenie specprzesiedleńców, które przechowywane są

Pomimo bardzo złego położenia osadnicy i leśnicy byli oceniani przez NKWD ZSRS jako dobra i wydajna siła robocza. Inaczej było w przypadku bieżenców, wśród których bardzo duża grupa osób wcześniej nie zajmowała się pracą fizyczną. Byli to w dużej części kupcy, przemysłowcy, rzemieślnicy i przedstawiciele inteligencji. Ci, których skierowano do pracy w lesie, nie umieli pracować, bali się takiej pracy lub odmawiali jej wykonywania. W 1940 r. i w pierwszej połowie 1941 r. deportowani bieżenci, którzy pracowali przy wyrębie lasu, wypełniali normę w 20–60 proc., zarabiając jedynie 2–5 rubli na dzień, co nie wystarczało nawet na minimalne utrzymanie. Ta grupa deportowanych trafiła również na ciężkie warunki mieszkaniowe: pomieszczenia nie były przystosowane do warunków zimowych, często bez wyposażenia oraz bardzo przepelnione (w niektórych osiedlach na jedną osobę przypadało 1,2 m²). Znaczna część *bieżenców* nie miała zimowej odzieży i obuwia⁴¹. W Kraju Krasnojarskim w osiedlu Chabajdak, gdzie osiedlono pięćdziesiąt rodzin żydowskich, pięćdziesiąt osób było zatrudnionych w Lespromchozie (*Lesnoje promyszlennoje chozjastwo* — Przedsiębiorstwo Przemysłu Leśnego) przy pracach bezpośrednich, ale zarabiała bardzo mało. Średnio otrzymywali za tę pracę 80–100 rubli na miesiąc, a tylko jedna osoba w styczniu 1941 r. zarobiła 165 rubli. Podobna sytuacja była w przypadku osób wykonujących zajęcia pomocnicze. W styczniu 1941 r. z ogólnej liczby osiemdziesięciu osób zatrudnionych przy pracach bezpośrednich i pomocniczych tylko osiem pracowało pełny miesiąc, a pozostali z braku ciepłej odzieży i obuwia po dziesięć–piętnaście dni. Większość rodzin w tym osiedlu nie miała minimalnych środków na przeżycie, a w ośmiu rodzinach w ogóle nie było osób zdolnych do pracy, więc nie miały żadnych dochodów. Zaopatrzenie w żywność było bardzo złe, a często niskie pensje uniemożliwiały zakup żywności⁴². W jednym ze sprawozdań Krajowego Zarządu NKWD Kraju Krasnojarskiego czytamy:

Przy wydawaniu towarów i produktów spożywczych istnieje szablonowe podejście, w następstwie czego robotnicy wielodzietnych rodzin posiadający jedną książeczkę pracy nie są w stanie zabezpieczyć wystarczającego wyżywienia przede wszystkim dzieciom, ponieważ wszystkie produkty spożywcze wydaje się tylko na podstawie książeczki pracy, i to w ograniczonej ilości⁴³.

Na terenie Syberii Zachodniej miały miejsce masowe protesty *bieżenców* z powodu złych warunków życia. Zaraz po przybyciu na nowe miejsca osiedlenia 14 VIII 1940 r. w Tomasińsku (Tomsko–Asiński Poprawczy Obóz Pracy)⁴⁴, obwód nowosybirski, wśród specprzesiedleńców–bieżenców wybuchły protesty przeciwko fatalnym warunkom życia i zaopatrzenia w żywność. Na przymusowe osiedlenie do specjalnych osiedli tego łagru

w Archiwum Państwowym Obwodu Irkuckiego, nie udostępniono do pracy naukowej, powołując się na przepisy rosyjskie o ochronie danych osobowych.

⁴¹ *Stalinskije dieportacii...*, s. 159, dok.: *Dokładnaja zapiska Narkoma NKWD Ł. P. Berii I. W. Stalinu o spieczieriesielencach–bieżencach, wysłannych iz zapadnych oblastej USSR i BSSR (nie pazdnije aprjela 1940 r.)*; ibidem, s. 161, dok.: *Sprawka o chozjajstwiennom ustrojstwie bieżencew iz BSSR i USSR (nojabr' 1940 g.)*.

⁴² Państwowe Archiwum Kraju Krasnojarskiego (*Gosudarstwiennyj archiw Krasnojarskowo kraja*; GAKK); f. 26: Krasnojarskij Krajowy Komitet WKP (b), op. 3, d. 205, k. 31–49.

⁴³ Ibidem, k. 50.

⁴⁴ Tomsko–Asiński ITŁ funkcjonował od 16 VIII 1937 r. do 28 X 1940 r. Zlokalizowany był w Asino, rejon asiński, obwód nowosybirski (obecnie obwód tomski). Jego likwidację rozpoczęto w lipcu 1940 r., kiedy skierowano tu na osiedlenie rodziny bieżenców z zachodnich obwodów USRS i BSRS (okupowane ziemie polskie). Podaję za: *Łagry. Przewodnik...*, s. 497.

przywieziono 5825 rodzin deportowanych z ziem polskich włączonych do USRS i BSRS. Protesty zaczęły się w simonowskim oddziale obozu, a potem rozprzestrzeniły się na inne osiedla. W ciągu czterech dni (14–17 sierpnia) przybrały masowy charakter, a częściowo przekształciły się bunt przeciwko władzom łagru. Deportowani z osiedla Tajga (tysiąc pięćset osób) 16 sierpnia opuścili wraz z dziećmi osiedle i skierowali się na rzekę Czulym, gdzie zażądali transportu w celu powrotu do poprzednich miejsc zamieszkania (na tereny polskie włączone w 1939 r. do USRS i BSRS), z których zostali deportowani, lub domagali się przeniesienia na tereny o cieplejszym klimacie. Podobne żądania wysunęli deportowani w osiedlach: Bieriegaj, Kica i Sibiriakow. Protesty te zostały stłumione bez użycia broni przez miejscowy Zarząd NKWD i Zarząd ITŁ. Jednak w ich konsekwencji czterdziestu pięciu przywódców protestów aresztowano, natomiast 1200 rodzin przesiedlono do obwodu swierdłowskiego, a 1000 do innych części obwodu nowosybirskiego⁴⁵. Drugi podobny protest miał miejsce w Omsku 7 VII 1941 r., gdy przywieziono tam obywateli polskich z obwodu białostockiego. Przez trzy dni domagali się powrotu do poprzednich miejsc zamieszkania lub pozostawienia ich w Omsku⁴⁶.

Deportowani w głąb ZSRS doznali wielu urazów psychicznych i fizycznych. Narażeni byli na zastraszanie i szykanowanie, bardzo trudne warunki transportu i życia, ekspozycję na śmierć i cierpienie innych osób oraz często pozbawieni byli jakichkolwiek środków do życia. Dorośli i dzieci musieli wykonywać ciężką pracę, co przy braku wyżywienia i opieki medycznej prowadziło to do wyniszczenia organizmu. Ponadto często przeżywali konfrontacje ze śmiercią bliskich i znajomych, byli karani więzieniem lub obozem pracy⁴⁷.

Bardzo duża część osób deportowanych w latach 1940–1941 z Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej została rozmieszczona na północnych i wschodnich terenach ZSRS (północne rejony europejskiej części Rosyjskiej FSRS, Ural i Syberia), a pozostali w Kazachstanie i w Azji Środkowej. Największą liczbę specprzesiedleńców (deportowanych w lutym i czerwcu 1940 r.) osiedlono w obwodzie archangielskim (około 55 tys. deportowanych obywateli polskich) i w obwodzie swierdłowski (około 27 tys. deportowanych)⁴⁸. W sumie na Syberii w osadach specjalnych osiedlono ponad 72 tys. osób. Dodać do nich należy obywateli polskich deportowanych w maju i czerwcu 1941 r., spośród których dużą liczbę skierowano również na Syberię. Było to około 37 proc. wszystkich przymusowo deportowanych w tym czasie (bez uwzględnienia deportowanych obywateli polskich z Litewskiej SRS, których dokładna liczba jest jeszcze niemożliwa do określenia). Kwestia ta wymaga jeszcze dalszych badań. Podsumowując, z ziem polskich okupowanych przez ZSRS w latach 1940–1941 w głąb Związku Sowieckiego deportowano minimum 315 tys.–320 tys. obywateli polskich, z których 103 622 osoby trafiły na teren Syberii: na Syberię Wschodnią — 44 036 deportowanych, a na Syberię Zachodnią — 59 586 osób. Dokumenty sowieckie zawierają informacje, które świadczą o ciężkiej sytuacji bytowej deportowanych obywateli polskich,

⁴⁵ A. Gurianow, *Polskie spiecpieriesielency w SSSR w 1940–1941 gg.*, w: *Riepriesii protiv polakow i polskich graždan*, Moskwa 1997, s. 132, 133; *Stalinskie dieportacii...*, s. 158, 159, dok.: *Spiecsobsczenije zam. Narkoma NKWD W. W. Czernyszowa Narkomu NKWD L. P. Berii o wołnienijach sriedi spiecpieriesielencew–bieżencew w Tomasinlagie (19 awgusta 1940 g.)*.

⁴⁶ A. Gurianow, *Polskie spiecpieriesielency...*, s. 133.

⁴⁷ K. Rutkowski, *Nastęstwa urazów psychicznych doznanych w dzieciństwie*, Kraków 2006, s. 70, 71.

⁴⁸ A. Czewardin, *Polaki i polskie graždanije w Swierdłowskoj oblasti w 1939–1948*, Jekatierinburg 2010, s. 50, 51.

a nawet dostarczają dowodów, że w niektórych rejonach Syberii występowały przypadki śmierci głodowej deportowanych.

Na zakończenie należy zaznaczyć, że deportacje obywateli polskich w głąb ZSRS odbyły się także w latach 1944–1952. Jest to temat nadal mało rozpoznany w archiwach rosyjskich, ale szacuje się, że z byłych Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej zostało wtedy wywiezionych (bez osób skazanych na mocy wyroków sądowych oraz skierowanych na przymusowe osiedlenie po odbyciu kary) około 217 tys. osób różnych narodowości. W przybliżeniu określa się, że w pierwszej dekadzie powojennej tylko z dawnych ziem wschodnich drugiej Rzeczypospolitej zesłano od 12,8 tys. do 13 tys. Polaków (osób narodowości polskiej)⁴⁹. Podobne akcje zostały przeprowadzone i na innych terenach polskich, na które wkroczyła w 1944 r. i 1945 r. Armia Czerwona. Z Pomorza w głąb Związku Sowieckiego wywożono osoby aresztowane przez NKWD na mocy uchwały Państwowego Komitetu Obrony ZSRS z 3 II 1945 r. *O aresztowaniu Niemców*. Deportowano z tego terenu około 94 600 osób, a ponieważ termin „Niemiec” był stosowany dość elastycznie, w grupie tej znalazła się także duża grupa Polaków⁵⁰. Z Górnego Śląska i Prus Wschodnich od lutego do kwietnia 1945 r. deportowano 77 700 osób (znaleźli się tu też Polacy, zwłaszcza z Górnego Śląska). Wiele kwestii nadal jest przedmiotem badań historyków. Niektórzy podają, że liczba osób wywiezionych tylko z terenów Górnego Śląska mogła sięgnąć 90 tys. osób. Nadal bardzo trudno dokładnie przedstawić rozmieszczenie i losy osób deportowanych w okresie 1944–1945 oraz w kolejnych latach w poszczególnych regionach ZSRS⁵¹.

Polish Citizens Deported to Western and Eastern Siberia in 1940–1941. Main Concentrations and Characteristic Problems of Daily Life

During the Second World War the Eastern Borderlands of the Second Republic, at the time under Soviet occupation, became the site of numerous repressions against Polish citizens. Consequently, assorted groups of the population were deported to inner Soviet Union, including persons sentenced to labour camps or incarceration, prisoners of war, and Red Army recruits. The largest group of the repressed was composed of Polish citizens extradited in 1940–1941 to distant regions of the Soviet Union: the northern territories of the European part of the country, the Ural Mts., Kazakhstan and Siberia. This article outlines a quantitative characteristic of the group forcefully resettled to Siberia as well as basic questions of the daily life of Polish citizens living in this region. The presentation of details is based on data contained in Russian editions of sources, pertinent literature published in Russia and Poland, and sources produced by the Soviet repression apparatus and obtained in the course of searches conducted in local archives in Siberia (Irkutsk, Krasnoyarsk, Tomsk) and Moscow.

Historical sources made it possible to estimate the number of Polish citizens deported to Siberia against the background of the total number of persons exiled from the Eastern Borderlands in 1940–1941, with due attention paid to the geographical division into Eastern and Western Siberia. Upon the basis of Soviet documentation the author characterised prime problems of daily life, i.a. evidence that certain settlements in Siberia were the scenes of death caused by hunger; she also discussed the reasons for this situation.

⁴⁹ G. Hryciuk, *Deportacje z byłych ziem wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1944–1952*, w: *Polska 1939–1945...*, s. 325.

⁵⁰ Za obywatelstwo niemieckie uznawano zmiany statusu dokonane przez Polaków w czasie wojny, np. wpis do III grupy volkslisty.

⁵¹ M. Golon, „Pomorska oblawa”. *Deportacje Polaków z Pomorza do obozów NKWD w ZSRR w 1945 r.*, w: *Polska 193–1945...*, s. 292, 293, 310.